

Marzanna Kuczyńska

Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu

Między Wschodem a Zachodem. Prawosławie i unia

Oddawany do rąk czytelników tom jest jedenastym w serii monografii *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości*. Autorzy tomu mieli na celu przedstawienie ruskiej kultury ziem Rzeczypospolitej – zarówno prawosławnej, jak i unickiej – w jej dynamicznym związku z kulturą polsko-lacińską oraz z procesami zachodzącymi w europejskim prawosławiu po upadku Imperium Bizantyńskiego i w obliczu umacniania się państwa moskiewskiego. Nie zrywając więzi duchowej i artystycznej z pozostałą częścią kultury prawosławnej, rozwijającej się na obszarze państw moskiewskiego, tureckiego, weneckiego i austriackiego oraz na ziemiach rumuńskich, Rusini – obywatele I Rzeczypospolitej – potrafili twórczo wykorzystać zaistniałe możliwości rozwoju, przy jednoczesnym dochowaniu wierności wschodniochrześcijańskiej tradycji. Dzięki temu kultura cerkiewnosłowiańska i ruska stanowi nierozłączną część wspólnego dziedzictwa wielonarodowego państwa polsko-litewskiego, ale także niezwykle urozmaica i wzbogaca kulturę Europy Środkowo-Wschodniej i całego obszaru bizantyńsko-słowiańskiego. W wielu momentach ustalenia badawcze dążą do zmiany dominują-

cego postrzegania ruskiej kultury w kategoriach odmienności i kwestionują zasadność pojęcia bariery cywilizacyjnej, nie tylko w odniesieniu do kultury unickiej, lecz także tradycyjnej prawosławnej.

Piśmiennictwo cerkiewnosłowiańskie i ruskie w państwie polsko-litewskim przed unią lubelską i w czasach Pierwszej Rzeczypospolitej odzwierciedla stan ducha i umysłu obywateli wyznania prawosławnego, od 1596 roku również greckokatolickiego, a w pewnym stopniu także ruskich zwolenników reformy chrześcijaństwa. Na skali wartości duchowych i intelektualnych najwyższe miejsce zajmuje wiara, a jej podstawową formą jest liturgia. Życie liturgiczne i obrzędowe stanowi centrum kultury, dlatego forma i język obrzędów oraz sprawowanie sakramentów należą do zagadnień pierwszorzędnych, stanowiąc jeden z głównych tematów refleksji i polemik interkonfesyjnych i wewnętrznych. Pewną nowością jest odejście od traktowania tekstu biblijnego wyłącznie jako tekstu liturgicznego i powierzenie kodeksom biblijnym innych – społecznych – funkcji.

Na obszarze prawosławia i ruchu unijnego głównym przedmiotem obserwacji było zderzenie się systemów wartości utrwalonych w tradycjach chrześcijaństwa wschodniego i zachodniego. Przedmiotem rozpraw były również próby symbiozy (syntezy) obu tradycji. Zasadnicze problemy, opracowane w tomie, dotyczą świata wartości tej kultury, z których część jest zbieżna lub identyczna z wartościami uznawanymi przez zachodniochrześcijańskich obywateli Rzeczypospolitej, część natomiast jest uzależniona od wielowiekowej tradycji uczestnictwa w kulturze wschodniochrześcijańskiej. Skupiają się one wokół wartości eksponowanych w sferach prawosławnej i unickiej oraz wokół polemiki między nimi, szermującej argumentami nacechowanymi aksjologicznie. Główne zagadnienia, które poruszono, a które były także myślą przewodnią tomu to: 1) wyznaczniki tożsamości – wiara (wyznanie), język (języki), status społeczny, pochodzenie; polityka władców, problem jurysdykcji kościelnej; 2) tradycja i zmiana w kulturze – bibliistyka, patrystyka, liturgika, teologia; druk, przekłady, szkolnictwo; apologetyka i polemika, kaznodziejstwo, ikonografia; 3) program odnowy duchowieństwa, które miało stać się awangardą odnowy całego Kościoła wschodniego; 4) bazylianie-unici: idea integracji kultur, szkolnictwo, działalność przekładowa i wydawnicza.

Należy pamiętać, że gdy kultura ruska znalazła się w granicach Pierwszej Rzeczypospolitej, była w pełni ukształtowana. Miała za sobą kilkunastowieczną historię związaną z dziejami Rusi Kijowskiej (988–1237) i Rusi Halicko-Wołyńskiej (1054–1349), powstałej w wyniku rozbięcia dzielnicowego. Uformowany był jej system artystyczno-literacki w zrozumiałym języku (cerkiewnosłowiański i staroruski) oraz zespół idei, obsługujących zarówno sferę świecką, jak i religijną, odnoszących się do m.in. suwerennego państwa, własnego władcy i Kościoła pod jurysdykcją patriarchy Konstantynopola. Specyfika tego systemu polegała na tzw. modelu szkatułkowym¹, w którym w ramach centralnej struktury literacko-ideowej i paralelnie do niej funkcjonowały podsystemy lokalne (np. Nowogrodu, Smoleńska, Pskowa, Czernihowa i in.), nastawione na wewnętrzne potrzeby odrębnych ruskich księstw. Można przypuszczać, iż taka organizacja kultury pozwoliła na stosunkowo bezproblemowe przystosowanie się do warunków bytowania w państwie polsko-litewskim, a na pewno ułatwiła ten proces. Zmiana granic politycznych zintensyfikowała dotychczasową wymianę kulturową między Wschodem a Zachodem, poszerzając zakres produktów kultury, które były nią objęte, i sprzyjając przewartościowaniu obowiązujących paradygmatów.

*

Do opracowania tomu zaproszonych zostało jedenastu autorów, reprezentujących polskie i zagraniczne ośrodki naukowe, a także różne specjalności badawcze – filologów, historyków, historyków sztuki. Funkcję swoistego wprowadzenia pełni artykuł Tomasza Kempy: *Prawosławie oraz unia w Polsce i na Litwie: sytuacja prawna, polityka władców i rola świeckich*. Dotyczy on sytuacji prawnej, a także realnej pozycji prawosławia (Cerkwi i wiernych) na tle innych wyznań chrześcijańskich, głównie katolicyzmu, w Wielkim Księstwie Litewskim i w Królestwie Polskim. Autor ukazał zmiany, jakie zaszły w wyniku rozwoju reformacji, uwidoczniając wewnętrzny kryzys prawosławia na ziemiach ruskich, ale też przyspieszając reformę i odno-

¹ I. Lis, *Święci w kulturze duchowej i ideologii Słowian prawosławnych w średniowieczu (do XV w.)*, Scriptum: Kraków 2004, s. 136, 167.

wienie Cerkwi. Istotnym wydarzeniem na tym tle była unia brzeska, która z jednej strony spowodowała trwały podział wśród chrześcijan obrządku greckiego w Rzeczypospolitej, a z drugiej stała się kolejnym impulsem do zmian – i to zarówno wśród zwolenników, jak i przeciwników unii. Ostatecznie przewagę w tej rywalizacji między unią a prawosławiem, przy pomocy polskich i litewskich monarchów, uzyskał Kościół unicki.

Studium Teresy Chynczewskiej-Hennel *Tożsamość religijna i narodowościowa Rusinów w Pierwszej Rzeczypospolitej* przedstawia główne wyznaczniki samoidentyfikacyjne społeczności ruskiej Pierwszej Rzeczypospolitej, skupione wokół takich wartości jak religia, prawo, język, kalendarz. W dyskusjach na te tematy i polemikach toczonych w ówczesnych kręgach intelektualnych Rzeczypospolitej duże znaczenie miał głos twórców i działaczy związanych z bractwami cerkiewnymi, ich szkołami i drukarniami, oraz grona profesorów Kolegium Kijowsko-Mohylańskiego z metropolitą Piotrem Mohyłą na czele. W centrum stawiano pytanie o taki model kultury, który gwarantowałby prawosławnym Rusinom status pełnoprawnych obywateli Rzeczypospolitej, by mogli uczestniczyć bez przeszkód w życiu religijnym i politycznym państwa.

Sergejusz Temćinas w obszernym opracowaniu *Języki kultury ruskiej w Pierwszej Rzeczypospolitej* zapoznaje odbiorcę z tajnikami złożonej sytuacji językowej na ziemiach ruskich. W kontekście najnowszych badań opisuje cztery języki piśmiennictwa ruskiego czasów Pierwszej Rzeczypospolitej: cerkiewnosłowiański, „prostą mowę” ruską, łacinę i język polski. Każdy z nich pokazany został na tle właściwej mu chronologii użycia z opisem procesów zachodzących wewnątrz danego systemu, co umożliwiło wydzielenie różnych faz ich historycznego rozwoju. Część wstępna artykułu poświęcona jest przeglądowi tradycji piśmienniczych wschodniosłowiańskich ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego i Królestwa Polskiego. Dalej wskazano kryteria opisu komponentu wschodniosłowiańskiego w wielojęzycznym piśmiennictwie obu części składowych Rzeczypospolitej. Tekst zamyka wewnętrzna typologia czterech języków literackich wschodniosłowiańskiej kultury państwa polsko-litewskiego w ich historycznym rozwoju.

Aleksander Naumow w artykule *Biblia i liturgia w systemie wartości kultury ruskiej Pierwszej Rzeczypospolitej*, wychodząc od tłumaczeń i rozważań nad tekstami biblijnymi, biorąc pod uwagę liturgiczne teksty własne prawosławnych i unitów w rękopiśmiennych i drukowanych księgach, wykazuje wysoki poziom intelektualny i artystyczny twórców i środowisk, w których działali. Prezentuje także aprobowaną aksjologię, różnorodność form wyrazu podstawowych wartości, poza zwykłymi dla religijnego obiegu interpretacjami soteriologicznymi, specjalne znaczenie przypisuje takim kategoriom jak ciągłość, trwałość, starożytność, wierność, męczeństwo, świętość. Umożliwiają one sakralizację czasu i przestrzeni i służą kształtowaniu oraz umacnianiu postaw samoidentyfikujących.

Viviana Nosilia podjęła temat *Oświaty ruskiej na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVII wieku*. Przedstawiła proces ewolucji ruskiego szkolnictwa od lat siedemdziesiątych XVI wieku, kiedy na Rusi rozpoczęła się odnowa kulturalno-religijna, a Kościół był jeszcze jednolity, do początku XVIII stulecia, gdy ruska wspólnota religijna od dawna była podzielona na dwa obozy – prawosławny i unicki. W centrum uwagi znajdują się dawni (duchowieństwo) oraz nowi działacze szkolni, tj. świeckie mieszczańskie bractwa cerkiewne i szlacheccy mecenasami. Szczególnie zajmujące są kwestie statutów szkolnych, języków kształcenia, celów i sposobów wychowania. Do tego kręgu należy również ściśle powiązane z oświatą cyrylickie drukarstwo, prężnie rozwijające się przy szkołach, bractwach, monasterach oraz w prywatnych warsztatach.

W drugim okresie rozwoju ruskiej edukacji (po 1632 r.) ster rządów Kościołem wschodnim przejął metropolita Piotr Mohyla, reformator religijny i kulturalny, założyciel słynnego Kolegium Kijowsko-Mohylańskiego. Stworzył on nowy model szkolnictwa, łączący harmonijnie atrakcyjność i efektywność szkół jezuickich z tradycją wschodnią. Mimo niepokojów drugiej połowy XVII wieku Kolegium Mohylańskie starało się nie obniżać poziomu nauczania, korzystając za czasów hetmanatu ze specjalnej opieki hetmana Iwana Mazepy. Dopiero po włączeniu Kijowa w strefę oddziaływania Imperium Rosyjskiego szkoła straciła znaczenie i uległa marginalizacji. Unici natomiast w XVII stuleciu mogli poszczycić się znaną szkołą chełm-

ską, kierowaną przez władzykę Metodego Terleckiego. Wtedy jeszcze nie udało im się otworzyć własnego seminarium, lecz w XVIII wieku, dzięki rozkwitowi zakonu, szkolnictwo bazyliiańskie zaczęło odgrywać rolę czołowej instytucji oświatowej na Rusi.

Przedmiotem zainteresowania Alicji Zofii Nowak jest *Reforma duchowieństwa wschodniego w Rzeczypospolitej w świetle ogólnego programu odnowy Kościoła*. Jak dowiodły badania, działania naprawcze podjęte w stosunku do środowisk duchownych nie odbiegały od założeń reformatorskich protestantów i katolików, chociaż nieco przesunęły się w czasie i początkowo nie miały tak spójnego charakteru. Odnowę kleru, zapoczątkowaną na przełomie XVI i XVII wieku, rozwinął i w sposób programowy poprowadził metropolita Piotr Mohyła i jego kontynuatorzy. Jednym z najważniejszych narzędzi odnowy stała się księga drukowana, wzbogacana o nowe treści i materiały pomocnicze, służące rozszerzeniu wiedzy na temat powinności kapłańskich.

Wśród podstawowych gatunków literackich interesującej autorów tomu epoki była homiletyka, która stała się obiektem opisu w artykule Marzanny Kuczyńskiej *Homiletyka cerkiewna Pierwszej Rzeczypospolitej na pograniczu kultur (do połowy XVII wieku)*. Autorka koncentruje się na rozwoju i modyfikacji utworów homiletycznych pod wpływem czołowego hasła zachodniego odrodzenia – odnowy przez Słowo Objawione. Pokazuje, że tworzona w procesie ciągłego ścierania się tradycji, idei i wartości Wschodu oraz Zachodu homiletyka szybko zaczęła pełnić funkcję ważnej płaszczyzny wymiany międzykulturowej, umożliwiając przekraczanie własnej tradycji, a przy tym reprodukcję rodzimych wartości trwałych i wzbogacanie ich o nowe, aktualne elementy obce.

Literaturę polemiczną wokół unii brzeskiej od XVI do końca XVII wieku omówił Jan Stradomski w artykule *Spór o historię i wartości w świetle katolicko-unicko-prawosławnej polemiki religijnej w Pierwszej Rzeczypospolitej (koniec XVI – początek XVIII wieku)*. Podstawowym jej tematem było określenie etnogenealogicznej i geopolitycznej tożsamości mieszkańców państwa polsko-litewskiego, a także miejsca i roli przedstawicieli zwaśnionych odłamów chrześcijaństwa, żyjących w granicach jednego kraju. Szermierze słowa rzymskiej (katolickiej), grecko-ruskiej (prawosławnej) i unic-

kiej obediencji za fundamentalne dla tak postawionych kwestii uznali etnogenezę ludów (plemion) słowiańskich, dzieje ich chrystianizacji i budowanie kulturowych podstaw państwowości, losy podzielnego Kościoła, właśnie międzywyznaniowe, sprawy doktryny i kultu, odmienność obyczajową oraz różnice w odbiorze i interpretacji tradycji własnej i cudzej. Ze względu na różnorodność tematyczną i specyfikę artystycznego wyrazu literatura polemiczna tamtej doby stanowi pasjonującą lekturę, ale przede wszystkim cenne źródło wiedzy o horyzoncie światopoglądowym i systemie wartości mieszkańców dawnej Rzeczypospolitej.

Monika Miazek-Męczyńska artykułem *Językowy obraz przeciwników i obrońców unii brzeskiej za panowania Zygmunta III Wazy w listach papieża Urbana VIII* otwiera praktycznie nieznaną kartę ze stosunków unicko-prawosławnych w państwie polsko-litewskim. Z kancelarii Urbana VIII (1568–1644) wyszedł pokaźny zbiór korespondencji dotyczącej problemów Kościoła unickiego na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Jest to ponad sto dokumentów w języku łacińskim, skierowanych zarówno do świeckich dostojników państwowych, poczynając od króla Zygmunta III Wazy, jak i osób duchownych obu obrządków. Szczególnie interesująca wydaje się w powyższym zbiorze korespondencja z okresu panowania Zygmunta III, który był żarliwym katolikiem i pod którego auspicjami doszło do zawarcia unii brzeskiej. Mimo szerokiego grona odbiorców jest to korespondencja o zaskakująco spójnym charakterze. Jej motywem przewodnim stała się wojna dwóch silnie spolaryzowanych światów, w której przeciwnicy unii przedstawieni zostali jako barbarzyńcy i wysłannicy Szatana, a jej zwolennicy jako opiekunowie Bożego porządku i obrońcy „jasności”. Uzasadnienia tej uproszczonej, dwubarwnej wizji świata upatrywać można przede wszystkim w wybitnie perswazyjnym charakterze papieskich listów, których celem był zbudowanie silnego frontu zwolenników Kościoła unickiego.

Tematykę unicką kontynuuje Beata Lorens w opracowaniu: *Bazyliananie jako propagatorzy literatury łacińskiego kręgu kulturowego wśród społeczności unickiej w Rzeczypospolitej w XVIII wieku*. Artykuł przedstawia rolę zakonu bazylikańskiego w propagowaniu literatury związanej z łacińskim kręgiem kulturowym wśród społeczności unickiej,

zamieszkującej ziemi wschodnie Rzeczypospolitej w XVIII wieku. Bazylianie przekładali literaturę zachodnioeuropejską na języki polski i ruski („prostą mowę”), którymi posługiwała się wspólnota unicka, oraz na język cerkiewnosłowiański, będący językiem liturgii Cerkwi unickiej. Najczęściej sięgali po utwory o tematyce religijnej z dziedziny teologii, hagiografii czy homiletyki, ale nie stronili od tłumaczenia literatury pięknej. Praca translatorska bazylianów służyła edukacji i działalności duszpasterskiej zakonu oraz unickiego duchowieństwa diecezjalnego, za ich pośrednictwem trafiała do szerszego kręgu odbiorców świeckich.

Tom zamyka studium Agnieszki Groniek poświęcone zmianom w sferze sztuk plastycznych: *Okcydentalizacja sztuki cerkiewnej na ziemiach ruskich dawnej Rzeczypospolitej w wiekach XVI i XVII*. Sztuka cerkiewna w tym okresie ulegała stopniowym, ale ciągłym i trwałym przemianom, które polegały na odchodzeniu od średniowiecznych schematów ikonograficznych, technik malarskich i cech stylistycznych na rzecz rozwiązań wypracowanych przez zachodnioeuropejskie środowiska artystyczne. Ważną rolę w tym procesie odgrywała grafika ulotna i zdobnictwo druków, będące głównym nośnikiem nowych motywów estetycznych. Przeobrażenia dotyczyły przede wszystkim warstwy formalnej (zewnętrznej), a tylko w niewielkim stopniu znaczeniowej i ideowej. Główne ich przyczyny nie miały związku z aktem unii brzeskiej 1596 roku między Kościołem katolickim a prawosławnym, lecz z autonomicznym rozwojem sztuki przedstawieniowej, kontaktem ruskich twórców z nowymi osiągnięciami estetyki renesansu, który ułatwiało współlistnienie kultury wschodniej i zachodniej na terytorium jednego państwa.

Prezentowane studia nie wyczerpują tematu – wręcz przeciwnie, są w pewnym sensie wstępem do dalszych pogłębionych i rozszerzonych badań. Nie wszystkie zagadnienia można było opracować: daje się m.in. odczuć brak studium o teatrze interesującego nas okresu czy poezji w językach ruskim, polskim i łacińskim. Zauważalna jest ponadto pewna dysproporcja między artykułami na temat prawosławia i unii. Zespół starał się jednak zniwelować ją, podejmując problematykę okołounijną i bazyliiańską w tekstach poświęconych zasadniczo prawosławiu. Mam zatem nadzieję, że tom będzie zarówno fundamen-

tem, wokół którego rozwiną się przyszłe studia skupione na tytułowej problematyce, jak i dobrym punktem odniesienia dla badaczy.

Wyrażam w tym miejscu podziękowanie wszystkim, którzy byli zaangażowani w prace nad tomem. Szczególne wyrazy wdzięczności należą się profesorowi Aleksandrowi Naumowowi, pierwszemu redaktorowi tomu, autorowi zasadniczej jego koncepcji, który mimo rezygnacji z funkcji służył zespołowi radą i wsparciem. Słowa uznania kieruję też do profesor Aliny Nowickiej-Jeżowej, pomysłodawczyni i kierownika projektu, nieustrudzenie czuwającej nad postępem, organizacją i terminowością prac.